

Η ΣΕΡΒΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΟΝΟΜΙΩΝ

Λένος ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

Το 1246 ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης επιχειρεί να καταλάβει την πόλη της Θεσσαλονίκης – αντίπαλός του ο δεσπότης Δημήτριος Κομνηνός. Οι έγκριτοι της Θεσσαλονίκης επικοινωνούν, κατά τον Ακροπολίτη¹, με το Βατάτζη, διεκδικούν και λαμβάνουν προνόμια, τα οποία εγγράφονται, αν δεν επαυξάνουν τα ήδη κερτημένα. Βέβαια, είναι γνωστή η εμμονή και η ακαμψία των μελών της άρχουσας τάξης της Θεσσαλονίκης ως προς το αδιαπραγμάτευτο των συμφερόντων τους² καθώς και η πλήρης επίγνωση της ιδιαίτερης γεωπολιτικής θέσης της πόλης στη βαλκανική ενδοχώρα και στο Αιγαίο Πέλαγος. Είναι επίσης γνωστή η πρακτική των ηγεμόνων της Δυτικής Ευρώπης να παραχωρούν προνόμια στις υπό κατάληψη πόλεις. Ο κοινός χρυσόβουλλος λόγος του κράτη και μελλοντικού «βασιλέως και αυτοκράτορος Σερβίας και Ρωμανίας» Στεφάνου προς τις μονές του Αγίου Όρους πρέπει, πιστεύω, να ενταχθεί σε ένα ιδιότυπο πλέγμα εξαρτήσεων, όπου ο βασιλεύς, προκειμένου να καταλάβει και να διατηρήσει την εξουσία, είναι πια, σημείο των καιρών, υποχρεωμένος να εγγυηθεί τη διατήρηση τουλάχιστον των ήδη κερτημένων δικαιωμάτων των μελλοντικών υπηκόων. Το έγγραφο του Στεφάνου Dušan (Νοέμβριος 1345), που σώθηκε μόνο στο αρχείο της Μονής Βατοπεδίου, απολύθηκε από τον κράτη αμέσως μετά την κατάληψη των Σερρών και της υπόλοιπης Μακεδονίας και συνιστά μνημείο πολιτικής και διπλωματικής δεξιότητας³.

Ο Στέφανος απευθύνεται στην αθωνική πολιτεία σε μία ιδιαίτερα λεπτή συγκυρία τόσο για τον ίδιο όσο και, κυρίως, για τους παραλήπτες του εγγρά-

1. G. Acropolitae, *Historia*, έκδ. A. Heisenberg, Λιψία 1903, 79-80. Στο Βατάτζη στάλθηκε εξαμελής επιτροπή αποτελούμενη από τέσσερις *ονομαστούς* (διακεκριμένους αστούς) και δύο *αιστοκράτες* (*έπισήμους*), οι οποίοι ζήτησαν και έλαβαν *κοινόν χρυσόβουλλον*, το οποίο εγγράφεται την τήρηση των εθίμων και δικαίων των Θεσσαλονικέων, της ελευθερίας τους (δηλαδή των φορολογικών τους απαλλαγών) και τέλος υποσχέσεις για δωρεές σε εκείνους, που θα διευκόλυναν την κατάληψη της πόλης.

2. Βλ. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Πάνευνα 1996, 206 κ.ε.

3. Soloviev-Mošin, 76-83.

φου του, τους μοναχούς. Όμως, το Άγιον Όρος, το 1345, ευρίσκεται ανέφαλο, διοικούμενο από μία «επιτροπή», μια και ο πρώτος Ισαάκ είναι *ἀπρόϊτος* (έγγλειστος) στην Κωνσταντινούπολη, στη μονή της Πέτρας⁴, λόγω της νομιμοφροσύνης του προς τον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό και την αντίθεσή του προς την ηγετική ομάδα, την αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας, τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα, το μέγα δούκα Αλέξιο Απόκαυκο⁵. Ο χρυσόβουλλος λόγος του κράλη, σύμφωνα με τα διπλωματικά κρατούντα, είχε συνταχθεί σε ισάριθμα με τις μονές πρωτότυπα έγγραφα (συν ένα για τον πρώτο, υποθέτω) και επεδόθη στους εκπροσώπους τους το Νοέμβριο, της 14ης ινδικτιώνος, του έτους 6854 (1345). Στο αρχείο του Βατοπεδίου σώζεται ένα *ἴσον* (αντίγραφο) επικυρωμένο από το μητροπολίτη Βιδύνης Μητροφάνη⁶. Οφείλει να παρατηρηθεί ότι το ύφος και η γλώσσα του κεμένου πλησιάζουν κατά πολύ την παράδοση της Κωνσταντινούπολης, αντίθετα από μεταγενέστερα έγγραφα της σερβικής βασιλικής γραμματείας, που υιοθετούν ένα δημωδέστερο, αν όχι προφορικό λόγο⁷. Είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι το έγγραφο *σχεδιάσθηκε* στις Καραύες και στάλθηκε στον κράλη (στις Σέρρες) για υπογραφή.

Η κραλότης του, μέσω του (ελληνόφωνου) οικείου της λογοθέτη Χρυσού, που έχει μεταβεί στον Άθω⁸, «ἐξατεΐται και ἱκετεύει» μεταξύ άλλων, να μνημονεύεται «καθ' ὄλον τὸ τοιοῦτον Ἅγιον Ὅρος» και «κατανεύουν και ὑπακούουν οἱ ἄγιοι πατέρες»⁹, υπό την προϋπόθεση ότι ο κράλης θα παραχωρήσει τα αιτούμενα «κεφάλαια και ζητήματα»¹⁰, δηλαδή τις φορολογικές ελαφρύνσεις και απαλλαγές (και όχι μόνο), που οι μοναχοί απαιτούν. Συμφωνία επήλθε και η υπακοή συντελέσθηκε. Το πιο επίμαχο όμως κεφάλαιο και συνάμα το πιο πιεστικό, λόγω της συγκυρίας, ήταν η μνεία, το «μνημόσυνο», του βασιλέως των Ρωμαίων. Τίνος βασιλέως; Του Ιωάννη Ε' ή του Ιωάννη ΣΤ', ή τέλος, και των

4. Βλ. Παπαχρυσάνθου, *Ἀθωνικός μοναχισμός*, 364-365.

5. Βλ. Α. Μαυρομάτη, *Οι πρώτοι Παλαιολόγοι*, Αθήνα 1983, 86 κ.ε.

6. Solovjev-Mošin, 28-34. Για τις σχέσεις του Dušan με το Άγιον Όρος βλ. Α. Μαυρομάτη, «Το Άγιον Όρος κατά τον ΙΔ' αι.», *Ο Άθως στους 140-160 αι.*, Αθήνα 1997, 15, υπ. 10. D. Κοραΐ, «Sveta Gora pod srpskom vlašću (1345-1371)», *ZRVI* 31 (1992), 15-192, όπου και σημαντική βιβλιογραφία.

7. L. Mavrommatis, «Les actes des princes serbes en langue grecque», *La paléographie grecque et byzantine*, Παρίσι 1977, 485-487.

8. Solovjev-Mošin, 28-35.

9. *Ο.π.*, 30.

10. *Ο.π.*, 30 - 32. Ο κράλης θα «στερέξει» τα αιτήματα, υπό την προϋπόθεση ότι οι μοναχοί «πρόθυμα» και χωρίς «ραθυμία» (νύξη για τη νομιμοφροσύνη των μονών) θα μνημονεύουν το όνομά του στον Άθω και στην Ιερισσό.

δύο; Κατ' αρχάς όμως, το ερώτημα, που προείχε, ήταν και το πιο σημαντικό: θα μνημονευόταν από τους αγιολογίτες ο βασιλεύς των Ρωμαίων ή μόνον ο κράλης; Ή, για να διατυπωθεί εναργέστερα το πρόβλημα, η όποια θέση του Dušan θα επέτρεπε να ανιχνευθούν οι μετά την κατάληψη της Μακεδονίας προθέσεις του; Το έγγραφο επιτρέπει να συναχθεί ότι υπήρξε συμβιβασμός, που όριζε με σαφήνεια την ιεραρχία των εξαρτήσεων του Άθω. Ο κράλης ορίζει να μην *ἐμποδισθῆ* το μνημόσυνο του βασιλέως, να μνημονεύεται πρώτα ο βασιλεύς και μετά ο ίδιος¹¹. Άρα, παρ' ότι πραγματικός επικυρίαρχος της Μακεδονίας, ο Στέφανος, αποδέχεται τη διπλή εξάρτηση του Άθω, μη επιθυμώντας τόσο ο ίδιος όσο και οι μοναχοί, την κατάργηση της αυτοκρατορικής εξουσίας στο Άγιον Όρος, κατά την παρούσα συγκυρία, τουλάχιστον. Ευκαιριακή πολιτική και των δύο, που δεν υποθηκεύει μελλοντικές επιλογές¹².

Αν το 1345 η υπακοή ήταν σχετικά διαπραγματεύσιμη, το 1346 δεν είναι πια. Το έτος αυτό, η μονή των Ιβήρων, όπως και οι άλλες μονές ζητεί και λαμβάνει χρυσόβουλλο λόγο του βασιλέως Στεφάνου¹³. Υπάρχει μία αντιστροφή του ρητορικού / πολιτικού λόγου. «Ἡ βασιλεία μου πάσας ... τὰς ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τῷ Ἄθῳ διακεμένας μονὰς ἀναδεξαμένη ... προσελθούσας καὶ ὑποταγείσας αὐτῇ ... ἐχωρήγησε καὶ παρέσχε τὴν εὐεργεσίαν»¹⁴. Οι μονές προσήλθαν και πρόσφεραν την υποταγή τους στον κράλη, που, με τη σειρά του, παραχώρησε την ευεργεσία του. Ο Άθωσ δηλαδή, προκειμένου να αντιμετωπίσει μία λεπτή συγκυρία, έναν εμφύλιο πόλεμο και μία κατάκτηση, προσφεύγει στο σέρβο ηγεμόνα, επιλογή που απαντά άμεσα στην πολιτική πρακτική του Dušan, του προσεταιρισμού της βυζαντινής άρχουσας τάξης και, ακόμη, των οικουμενικών του βλέψεων, αν είχαν ήδη εκκολαφθεί.

Στο χρυσόβουλλό του για τη μονή Φιλοθέου (Απρίλιος 1346)¹⁵, που εκδόθηκε το χρόνο της στέψης του στα Σκόπια, ο τσάρος Στέφανος αποτυπώνει τη συγκυρία και την κατάσταση, που προέκυψε, με σαφέστερες λέξεις. Αναλαμβάνει, γράφει, τη φροντίδα (*προμήθεια*) των πόλεων (*κάστρα*) και των περιοχών (*χωρά*), που ανεγνώρισαν την κυριαρχία του προσερχόμενες στη *δουλοσύνη*

11. Solovjev-Mošin, 32.

12. Βλ. τη σημαντική μελέτη, που εξετάζει μέσα από νεότερο πρίσμα την πολιτεία του Dušan: S.M. Čirković, «Between Kingdom and Empire: Dušan's State 1346-1355 Reconsidered», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14' α*, Αθήνα 1996, 110-120. Βλ. επίσης τις σημαντικές συμβολές στον ίδιο τόμο του Ν. Οικονομίδη και του Lj. Maksimović.

13. Βλ. *Ivion* IV, 112-116.

14. *Ό.π.*, 115.

15. Solovjev-Mošin, 52.

του, για τις καταστροφές, που προκάλεσαν ο πόλεμος και η αλλαγή στην εξουσία (*άνωμαλία, σύγχυσις, κάκωσις, φθορά, καινοτομία*)¹⁶. Με την ευκαιρία της εκχώρησης ως πρόνοιας του χωριού Χάντακα και της περιοχής του στη μονή Ζωγράφου, ο τσάρος σημειώνει στο χρυσόβουλλό του: «... προσήλθεν ή τοιαύτη χώρα εις την ύποταγην και ύποχειριότητα της βασιλείας μου...»¹⁷. Τέλος, στη μονή Βατοπεδίου, ο τσάρος επιφυλάσσει προνομακή μεταχείριση, υπογραμμίζοντας στο χρυσόβουλλό του (Μάιος 1346) τους στενούς ιδεολογικούς δεσμούς που τον συνδέουν με το μοναστήρι, θεωρεί τον εαυτό του συνεχιστή της παράδοσης των προγόνων του, Αγίων Συμεών και Σάββα, οι οποίοι είχαν επιδειξιφιλέψει στο Βατοπέδι «πολλήν την άναδοχήν και διάθεσιν και κυβέρνησιν»¹⁸. Όμως, οι ταραγμένοι καιροί, η όλη *άνωμαλία και άταξία*, οδήγησαν τη μονή «έν στενότητι και πτωχεία μεγάλη», γεγονός που υποχρεώνει το Στέφανο να αποκαταστήσει τη μονή στην ευδαμονία που οι πρόγονοί του είχαν επιτύχει¹⁹. Στη προκεκλήμενη περίπτωση, εκλείπει ο λόγος της αναφοράς στην υποταγή των βατοπεδινών. Η παράδοση της προστασίας, επίγειας και επουράνιας, πραγματικής και ιδεατής, των Stefan Nemanja και Rastko Nemanic, επικαλύπτει τη διαδικασία, που θα αποκαλούσα δουλοσύνη - ευεργεσία, η οποία στην περίπτωση αυτή θεωρείται δεδομένη. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για τον περίφημο όροκο πίστωσης, που επισφραγίζει μία σχέση, ένα δεσμό εξάρτησης μεταξύ ηγεμόνα και υπηκόου ή ομάδας υπηκόων.

Το Άγιον Όρος με την υποταγή / υλακοή στον κράλη - τσάρο και εφόσον δεν καταργεί το δεσμό του με το βασιλέα Ρωμαίων, εμφανίζεται να αναγνωρίζει δύο «επικυριάρχους» ταυτόχρονα, εκ των οποίων τα πρωτεία κατέχει ο αυτοκράτωρ στην Κωνσταντινούπολη²⁰. Γεγονός ευεξήγητο, που δε θα ξένισε κανένα σύγχρονο, μια και οι μοναχοί δεν εγκατέλειψαν το φυσικό τους προστάτη, το βασιλέα των Ρωμαίων. Όμως στη ρωμαϊκή επικράτεια, δύο βασιλικές φατρίες είχαν αποδυθεί σε ένα άνευ όρων ανταγωνισμό για την εξουσία και οι Ρωμαίοι είχαν πρόσφατες τις μήνες από τη σύγκρουση των Ανδρονίκου Β' και Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγων. Στη προκεκλήμενη περίπτωση μάλιστα, ο Ιωάννης

16. Ο.π., 52.

17. L. Mavromatis, «Le chrysobulle de Dušan pour Zographou», *Byzantion* 52 (1982), 351-356.

18. Solovjev-Mosin, 78.

19. Ο.π., 78.

20. Ο.π., 32. Ο κράλης ορίζει να μην εμποδίζεται το μνημόσυνο του βασιλέως (νύξη για κάποιες αντιρωμαϊκές τάσεις στη μονή Χιλανδαρίου;) και να μνημονεύεται πρώτα ο βασιλεύς και μετά η κραλότης του.

ΣΤ' Καντακουζηνός είχε μεταβεί στην αυλή του Dušan και συνάψει συμφωνία εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο Άθως, με δεδηλωμένες τις φιλοκαντακουζηνικές του προτιμήσεις, παρακολούθησε την ίδια πορεία και πρόσφερε, a posteriori βέβαια, την αναγνώριση της σέρβικης εξουσίας κατά τον πιο επίσημο τρόπο, με τη συμμετοχή του στη στέψη του Dušan ως αυτοκράτορα (Σκόπια, Πάσχα 1346), με αντάλλαγμα σημαντικά οικονομικά οφέλη και την εγγύηση της (πολιτικής και εκκλησιαστικής) ανεξαρτησίας του²¹.

Τα έγγραφα του Dušan προς το Άγιον Όρος αναφέρονται στην έκρυθμη κατάσταση, που επικρατούσε στη Μακεδονία κατά τη σερβική προέλαση προς Νότον και τις προσπάθειες του ηγεμόνα να αποκαταστήσει την τάξη. Στις μαρτυρίες αυτές προστέθηκαν πρόσφατα οι πληροφορίες του αρχείου της μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, μεγάλου γαιοκτήμονα στην περιοχή Σερών²². Μαθαίνουμε λοιπόν ότι η μονή αδυνατούσε να καταβάλει σε ένα μεσαίο ιδιοκτήτη της περιοχής Σερών - Ζίχνας τα οφειλόμενα ετησίως δύο μουζούρια σίτου ισχυριζόμενη ότι «...είς ἄκρον στενοχωρημένος ὁ καιρὸς ἀπὸ τῆς μεγίστης ἐπιθέσεως τοῦ κρᾶλλ...»²³.

Το χρυσόβουλλο, που σώζεται στο Βατοπέδι, είναι «κοινό», αφορά δηλαδή όλες τις μονές. Το αρχείο της μονής Προδρόμου με τη σειρά του, επιβεβαιώνει ότι ο Dušan απέλυσε χρυσόβουλλα με προνόμια προς όλες τις πόλεις της επικράτειας: μία υπόθεση απιστίας, εσχάτης προδοσίας δηλαδή (καταπάτηση του όρκου πίστωσης), εκ μέρους του ρωμού αριστοκράτη, πρωτοαλλαγάτορα, Νικηφόρου Βασιλικού, οικείου του σέρβου αυτοκράτορα, επέσυρε, μεταξύ άλλων, με πρόσταγμα του τσάρου τη δήμευση της περιουσίας του και την εκχώρησή της σε τρίτο πρόσωπο. Η Μαρία Βασιλική, σύζυγος του Νικηφόρου, επικαλείται ενώπιον του εκπροσώπου της αυτοκρατορικής εξουσίας, του σερβορωμού Mihajlo (Μιχαήλου) Κομνηνού Συναδηνού, τα δικαιώματά της στην περιουσία της (προικιά), όπως καθορίζεται στο χρυσόβουλλο για όλους τους Ζιχνιώτες. Ο Συναδηνός έκρινε ότι, στην προκειμένη περίπτωση, το χρυσόβουλλο ήταν ισχυρότερο από το πρόσταγμα και δικαίωσε τη Βασιλική (1349)²⁴.

21. Βλ. Μαυρομάτη, «Το Άγιον Όρος», 13-16.

22. Βλ. Α. Guillou, *Les archives de Saint-Jean Prodrome sur le mont Ménécée*, Παρίσι 1955. Για την έκδοση των εγγράφων του αρχείου, χωρίς σχόλια, βλ. L. Benou, *Le codex B du monastère Saint-Jean Prodrome, XIIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1998.

23. L. Mavrommatis, «Sur les antagonismes en Macédoine sous la domination serbe», *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον 14' αι.*, Αθήνα 1996, 331-333.

24. Mavrommatis, *ό.π.*, 333-334.

Μετά από τις δύο περιπτώσεις, του Αγίου Όρους και της πόλης της Ζίχνας, νόμιμο είναι να υποθέσουμε ότι η γραμματεία του Στεφάνου εξέδωσε γραπτές εγγυήσεις προς όλες τις πόλεις, που οι Σέρβοι κατέλαβαν. Εξάλλου, χαρακτηριστική είναι η εμμονή του ηγεμόνα στην τήρηση των προνομίων, που παραχωρεί: στο *Zakonik*, άρθρο 126, υπογραμμίζεται ότι δεν επιτρέπεται η ακύρωση των χρυσοβούλλων, που παραχωρήθηκαν στις «βασιλικές πόλεις»²⁵. Είδαμε πιο πάνω την ισχύ της βούλησης του σερβικού κράτους, πολλώ μάλλον όταν πρόκειται για το Άγιον Όρος, πολιτεία, που εξυπηρετούσε την πολιτική ιδεολογία και την προπαγάνδα των σέρβων ηγεμόνων ήδη από την εποχή του Nemanja.

Το Άγιον Όρος απουσιάζει από το *Zakonik*: καμία ιδιαίτερη ρήτρα, καμία μνεία. Άρα, περιλαμβάνεται και αυτό στις βασιλικές πόλεις και ισχύει γι' αυτό, ό,τι και για τους «ατούς» των μακεδονικών πόλεων, που περιήλθαν στη σερβική εξουσία. Τίθεται εύλογα το ερώτημα, αν πράγματι ο Άθως αποτελούσε τόσο ισχυρό νευραλγικό σημείο της πολιτικής πρακτικής των Σέρβων, όσο τουλάχιστον αφήνεται να διαφανεί από τη σύγχρονη ιστοριογραφία, ή μήπως ήταν, απλούστερα, ένα μέρος του διπλωματικού παιχνιδιού της Σερβίας στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο; Ο κώδικας του Dušan αποτελεί τον καταστατικό χάρτη, που οριοθετεί τις σχέσεις ηγεμόνα και υπηκόων μιας πολυεθνικής κρατικής μονάδας και επιχειρεί να φέρει μία ισονομία, να γεφυρώσει τη ρωμαϊκή παράδοση με το σερβικό εθμικό δίκαιο. Παρομοίασαν το *Zakonik* με τη *Magna Carta* του 1215²⁶. Εδώ μπορεί να λεχθεί ότι το κοινό σημείο των δύο κωδίκων είναι ο αυτοπεριορισμός της βασιλικής εξουσίας. Παραχώρηση προνομίων σημαίνει τον προσεταιρισμό τρίτων με αντάλλαγμα τον περιορισμό των δικαιωμάτων του ηγεμόνα. Μέσα από αυτό το πρίσμα, είναι προφανές ότι ο Dušan στον κώδικα, ενισχύει το ρόλο της κοσμικής εκκλησίας, του σερβικού πατριαρχείου, του πρώτου και κυρίαρχου μηχανισμού του κράτους. Οι μονές δεν αποτελούν, σε τελευταία ανάλυση, παρά ένα, σημαντικό έστω, μέρος του μηχανισμού, που υπηρετεί τους στόχους του ηγεμόνα.

25. *Zakonik cara Stefana Dušana*, έκδ. M. Begović, I, Βελιγράδι 1975, σελ. 192.

26. Βλ. *Magna Carta*, έκδ. Δ. Κυριαζή-Γουβέλη, Αθήνα 1971.